

de topografie van de zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen

grachtengordel, toevalstreffer of masterplan?

Toen de redactie van Andere Tijden “de Gouden Eeuw” informeerde hoe ik over al of niet bestaand masterplan voor de Derde en Vierde Uitleg van Amsterdam dacht, was mijn eerste reactie: ‘Natuurlijk lag er een plan aan ten grondslag. Er ging geen schop de grond in zonder zorgvuldige bestudering en voorbereiding vooraf’.

Maar daarna kwamen de meer genuanceerde overdenkingen. Inderdaad, lang voor werkbegin lagen de plannen vast, waren kaarten getekend om vast te stellen welke objecten in de weg stonden en ont-eigend moesten worden en waarop elke geïnteresseerde kon zien of zijn bezitting buiten de stad bleef of daarbinnen zou vallen. Ook was een stapsgewijze werkwijze vastgelegd met per stap de kans voor de stad om gereedgekomen percelen te verkopen. Zo zou de uitleg zichzelf immers financieren. De stadslandmeter hield zich niet alleen bezig met het rooien van de bouwblokken maar maakte ook de verkooptekening waarop alle percelen met hun lokatie en oppervlaktemaat genoteerd stonden. Maar dat maakt het nog geen masterplan.

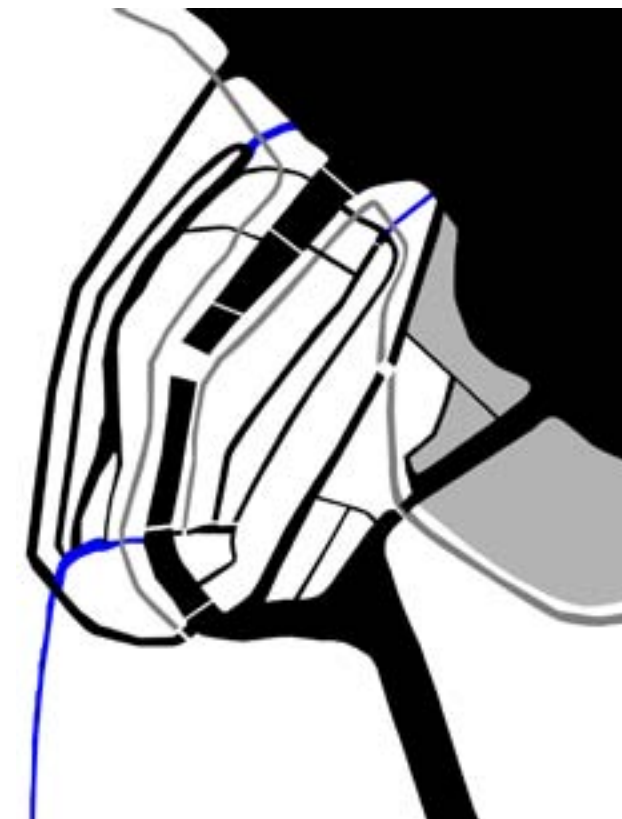

Toen eind zeventiende eeuw de Vierde Uitleg gereed en (ten westen van de Amstel) grotendeels bebouwd was trok de stad internationaal de aandacht wegens de geslaagde vormgeving van de uitbreiding. Dit was planologie avant-la-lettre. Juichende mede-Europeanen brachten thuis verslag uit van het grandioze aanzien van het nieuwe Amsterdam.

Dat paste perfect bij het groeiende aanzien van de jonge Republiek. Hoe kregen die kaaskoppen het voor elkaar?! Als dat het vooropgezette plan was geweest..., ja dan lag er een masterplan aan ten grondslag.

Nu lopen de meningen over deze materie onder historici nogal uiteen. Die variëren van ‘ze rotzooiden maar wat aan’ tot erkenning van de genialiteit van het ontwerp.

Ik wil hieronder met u doornemen hoe de uit-

legging ten uitvoer kwam en wie er verantwoordelijk voor waren.

De oude zijde van de stad, ten oosten van de Amstel, was nauwelijks

Boven: Van 1425 tot 1450 breidde de stad zich uit tot Singel-Kloveniersburgwal-Geldersekade. Een aantal bestaande waterlopen diende tot nieuwe vestgracht..

Links: Rond 1387 werd een uitbreiding voltooid tot de Achterburgwallen. Aan de nieuwe zijde kwam de eerste doorbraak naar het IJ tot stand..

meer dan een moerasgebied. Het was moeilijk daar droge voeten te houden en om te bouwen moest al direct in de veertiende eeuw flink opgehoogd worden, toen de bewoners de lintbebouwing langs de Amstelkaden verlieten en het land introkken.

www.amsterdam.nl/publish/pages/463765/aar_49.pdf aldaar: conclusie pag. 41 e.v.

Dat lag aan de westzijde wat eenvoudiger. De boerderijen stonden weliswaar op terpjes maar doordat dit gebied een onderdeel van de ontginning van Amstelland vormde, was de waterhuishouding veel beter geregeld. Daardoor lagen de grondprijzen aan de nieuwe zijde

Boven: Middeleeuwse vestingwerken. Singel met waterpoort naar het Spui en de sluis die Boerenverdriet genoemd werd.

Rechts: Westelijk bolwerk aan de Amstel bij de Blauwbrug, bolwerk uit de Tweede Uitleg.

ook veel hoger. Nadeel was dat door die zelfde ontginning er voor de nieuwe zijde grote commerciële belangen op het spel stonden, eerst van de bisschop van Utrecht en na 1296 van de graaf van Holland. De veertiende-eeuwse uitbreidingen aan de westzijde vielen daarom steeds krap uit en zelfs de uitbreidingen tot het Singel in 1425 en tot de Herengracht in 1586 voegden geen grote stukken bouwgrond toe. Dat kwam ongetwijfeld omdat de landsheer en/of ambachtsheer zich vorstelijk lieten betalen voor af te staan land.

Op de plattegrond op pag. 2 (rechts) is te zien dat de vijftiende-eeuwse stadsgrens (Singel - Kloveniersburgwal - Geldersekaade) reeds een halve ovaal vormt, waarbij de Amstel al niet meer in de as ligt. Dit beeld werd in de volgende uitbreidingen alleen maar versterkt, zodat we eindigden met globaal een halve cirkel met een a-centrische Amstel. De Eerste Uitleg, die meteen na de Alteratie van 1578 begon, was niet zozeer ingegeven door de behoefte aan bouwgrond maar kende militaire motieven. Vooral toen prins Maurits in 1584 zijn vader opvolgde als kapitein-generaal werd er veel werk van de landsverdediging gemaakt. Hij en zijn militair adviseur Menno van Coehoorn

De Tweede Uitleg voltooid

Ter voorbereiding van de Derde Uitleg maakte Noordhoek een stadsplattegrond, die door diverse etzers en uitgevers gekopieerd werd. Deze links werd afgedrukt in de stadskroniek van Pontanus in 1611. We zien hier de eindfase van de Tweede Uitleg rond het jaar 1600.

In het oosten komt de vestgracht ongeveer overeen met de huidige Nieuwe Herengracht en de tweede St. Anthonispoort staat aan het begin van wat nu de Muiderstraat is. In de Amstel versperren diverse paalwerken even buiten de Blauwbrug de toegang tot de stad over de rivier. Voor het Reguliersplein, nu Rembrandtplein, ligt de tweede Regulierspoort met ophaalbrug naar de Amsteldijk. Voor de Heiligewegsburgwal, nu Koningsplein, ligt de tweede Heiligewegspoort met net zo'n ophaalbrug. Een derde soortgelijke toegang tot de stad ligt voor de Warmoesgracht, de tweede Jan Roodenpoort, en de derde Haarlemmerpoort, voor de Haarlemmerdijk in zijn oorspronkelijke versie, nu Herenmarkt. De vestingwal was voorzien van twaalf bolwerken, waarvan er maar een enkele bij naam bekend is. Het meest oostelijke bolwerk, Rijsenoord, ligt op een schiereilandje in het IJ en verdedigt het scheepsbouwgebied Rapenburg.

voorzagen een ramp als er Spaans geschut voor de middeleeuwse muren van Amsterdam zou verschijnen. Om de oude muren voorlopig intact te laten werden daarbuiten nieuwe vestingwerken naar de eisen van die tijd gebouwd. De koopmansregering van Amsterdam zou zich verloochen als ze toch niet zoveel mogelijk profijt uit de toegevoegde ruimte zou peuren. Ik heb daar een uitgebreid verslag over geschreven in [De Eerste en Tweede Uitleg 1578-1596](#). De nieuwe stadsgrens werd nu gevormd door Herengracht-Zwanenburgwal-Oudeschans. Alweer werd aan de oostzijde veel meer grond toegevoegd, iets dat zijn oorzaak had in het binnensluiten van de Lastage, ter bescherming van het scheepsbouwgebied en de waal. Tijdens de Eerste Uitleg al ontstond de behoefte aan een ruimer scheepsbouwgebied en vergroting van de waal, waar schepen opgelegd en gerepareerd werden. Dit was de tijd van de ontdekkingstochten op zoek naar de slimste weg naar Oost-Indië en vooral van de exploitatie daarvan. De scheepvaartcapaciteit werd in korte tijd uitgebreid en de Lastage

alleen kon dit niet aan. Naadloos ging de Tweede Uitleg van start met het plempen van de werkeilanden Rapenburg, Marken en Uilenburg. Fort Zwanenburg was net gereed toen de grens alweer verlegd moest worden naar de doorgetrokken Herengracht met ten oosten van de Amstel de Nieuwe Herengracht. Je kunt je afvragen waarom dat zo dwangmatig was, maar daar kwam de militair weer op de proppen. In de moderne vestingbouw waren scherp geknikte muren uit den boze en inhammen al helemaal onmogelijk. Wat dit voor de zuidelijke uitbreiding rond het huidige Rembrandtplein betekende staat in het artikel over het [Reguliersplein](#). Rond 1600 kwam de vrijgekomen bouwgrond goed van pas toen de joden van het Iberisch schiereiland een goed heenkomen in de Republiek zochten. Toen hun geloofsgenoten uit Oost-Europa een halve eeuw later hun voorbeeld volgden kwamen de werkeilanden Marken en Uilenburg deels vrij doordat de scheepsindustrie alweer verder de stad uittrok.

Boven: De tweede Regulierspoort in zijn eerste uitvoering met een hek. Deze staat bleef tot het bouwbegin van de grote stenen Regulierspoort in 1654 gehandhaafd.

Links: De derde Sint Anthoniespoort met het stenen poortgebouw van 1636.

Opmaat naar de Derde Uitleg

Zo, nu zijn we op het punt aangekomen dat plannen gemaakt konden worden voor verdere uitleg van de stad. Frappant is dat de eerste aanzet weer een militair karakter had. Prins Maurits vond de Oude Waal, alhoewel vergroot en beter beschermd, te kwetsbaar en drong bij de stad aan op een nieuwe waal aan de westzijde van de stad. Dat was echter onverdedigbaar gebied en dat vereiste eerst de aanleg van vestingwerken rond die waal. Commissies werden benoemd en plannen gemaakt. Voor de uitvoering van de fortificatie werd Jan Heijmansz. Coeck aangesteld.

Een uitstulping van de vestingwal langs de IJ-oever was uit militair

Boven: De tweede Heiligewegspoort in de stenen versie van Jacob van Campen uit 1637.

Rechts: Twee details uit de stadkaart van Pieter Bast uit 1597. Links de tweede Jan Roo-denpoort met slechts een hekwerk. Rechts de derde Haarlemmerpoort met idem een hekwerk. Deze beide poorten kregen nooit een poortgebouw en dat had alles te maken met de kort na de Tweede Uitleg begonnen Derde Uitleg (1612).

oogpunt ondenkbaar. Dat betekende een uitbreiding van de vestingwerken op grotere afstand dan de spreekwoordelijke 100 gaarden rond de bestaande stad. In 1609 vroeg de stadsregering octrooi aan de Staten van Holland voor zo'n uitbreiding, zonder op dat moment precies te weten hoe die er uit zou gaan zien. Het octrooi van 7 augustus 1609 was zeer ruimhartig opgesteld: Amsterdam krijgt de vrijheid naar eigen goeddunken de stad uit te leggen, zolang de gedupeerden in dat gebied maar schadeloos gesteld werden.

De 100 gaarden, de stadsvrijheid die met goedkeuring van de Staten van Holland steeds met de uitbreidingen mee opgeschoven was, zou een logische nieuwe grens kunnen zijn en zou ook meer dan voldoende zijn als uitbreiding. Een groot probleem was de illegale bebouwing binnen en buiten de 100-gaardengrens, vooral ten westen van de stad. Door het op gang komen van grote stromen vluchtelingen uit Zuid-Nederland na de val van Gent, Antwerpen, Mechelen en Brussel (1584-'85) raakte de stad overvol en timmerden de armsten hun hutje langs de paden op de weren van de ontginning. Binnen de 100 gaarden was dat niet zo'n probleem, dat was illegaal en hoefde niet onteigend te worden. Dan had men het voor het gemak maar niet over

het destijds openlijk gedogen van dit ‘buitentimmeren’ omdat de stad de mensen wel graag zag komen, maar er geen voorzieningen voor trof. Huisvesting was immers geen overheidstaak, alleen het faciliteren door het aanbieden van voldoende bouwgrond, die er helaas binnen de stad niet meer was. Buiten de stadsvrijheid lag het anders; daar moest onteigend en een vergoeding betaald worden en dat zou flink in de papieren lopen. Het ruim gestelde octrooi maakte een alternatief mogelijk, namelijk het binnen de stad brengen van het dichtst bebouwde gebied. Daar lagen echter de restanten van het Kartuizerklooster weer in de weg, die de stad na de Alteratie bij wijze van inkomstenbron aan het Burgerweeshuis had afgestaan. Armen- en wezenzorg, die vroeger door de kerk geregeld werden, waren opeens wel een overheidstaak geworden. Bovendien was in 1602 een pestkerkhof op het terrein aangelegd. Dan maar eens bekijken wat de consequenties waren van het binnentrekken van ook die kloostergronden. De vestingwerken konden net tussen het klooster en de grens met Rijnland blijven en zo is de uitbreiding ook opgezet en daar danken we vandaag de Jordaan aan. Dat liet een riant ruimte over voor de Nieuwe Waal en buitendijks ook nog voor drie werkeilanden: Bickers-, Prinsen- en Realeneiland die eveneens voor de scheepsindustrie gedacht waren. Hier kreeg de stadsregering te maken met een kostbaar probleem, namelijk speculanten uit de eigen rijen. Lees daarover in: [De Westelijke Eilanden](#). De Jordaan, of liever het Nieuwe Werck zoals dat deel van de uitbreiding toen heette, verliep tot in een punt ter hoogte van een volgend dichtbebouwd gebied, de Heiligeweg. Hoe de stadsregering dit reeds dicht bebouwde gebied inpaste in de uitbreidingsplannen was eerder onderwerp voor een apart artikel [Het ontstaan van de Jordaan](#).

Tijdens het plannen maken voor de grote uitleg kwam de vroedschap tot de conclusie dat het ingesloten gebied veel groter zou worden dan waar vraag

Rechts: De grote man van de Eerste Uitleg, Joost Jansz Bilhamer, was een alleskunner: militair ingenieur, landmeter, beeldhouwer, plaatsnijder, cartograaf en bouwmeester. Hij gaf de Eerste en Tweede Uitleg van Amsterdam vorm. In een nis aan het Stedelijk Museum wordt hij geëerd met een beeld. Op de pilaar een model van zijn nieuwe toren voor de Oude kerk.

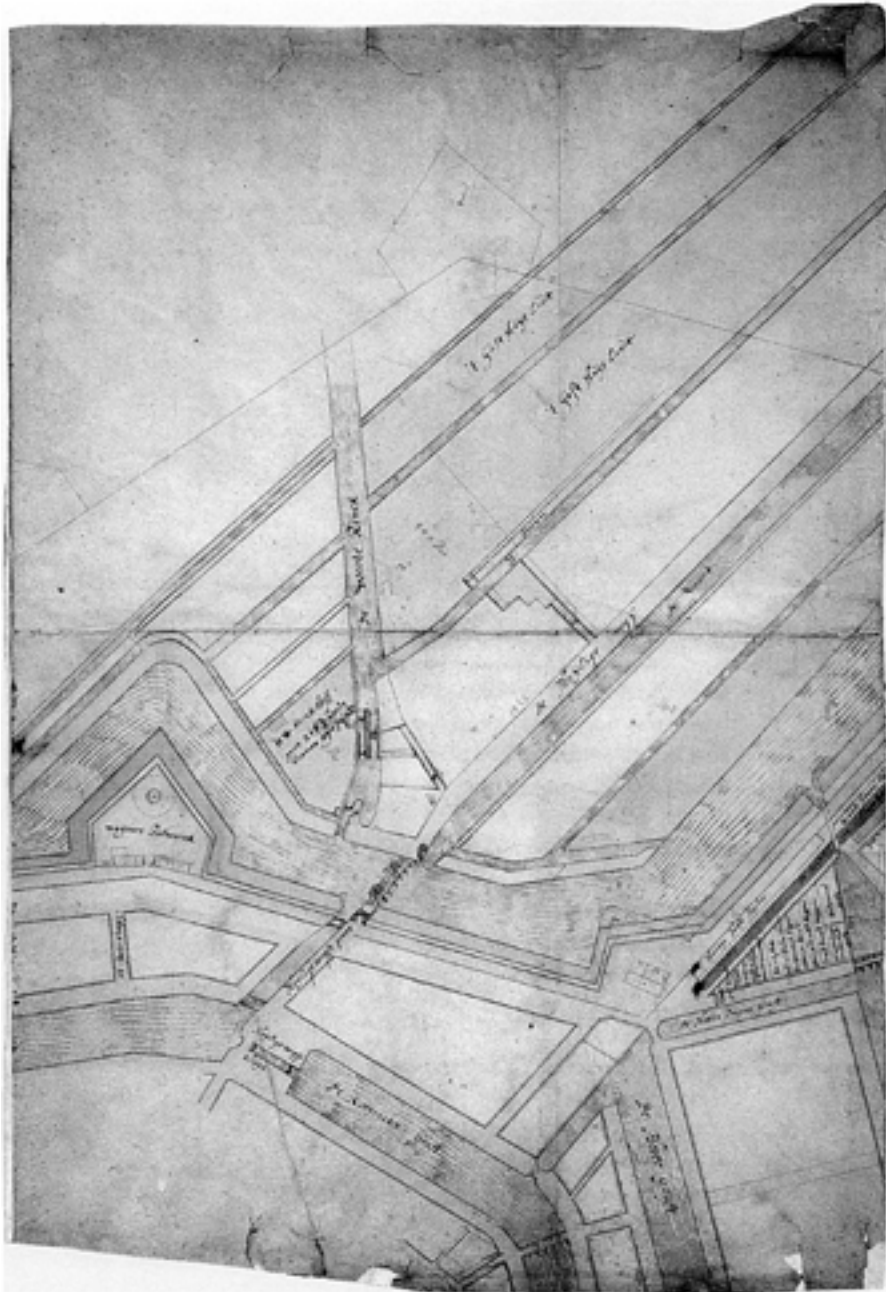
naar was. Men besloot vóór die Heiligeweg te stoppen en de rest in een later stadium af te werken. De keus om hier te stoppen was niet toeval-
lig. Bij elke eerdere stadsuitbreiding had het binnentrekken van een
deel van de Heiligeweg en Boerenwetering tot kostbare voorzieningen
geleid en dat zou juist bij de onderhanden uitleg extreem het geval
zijn. De Heiligeweg namelijk lag op het Zijdewendeweer en vormde

*Boven: Pieter Bast geeft op zijn kaart van 1597 een aardig beeld van de bebouwing buiten
de stadsomwalling. Boven die buiten de nieuwe Jan Roodenpoort (rechtsonder)
met een mix van nijverheid (ramen), tuinen en kleine huisjes. Dit alles verdwijnt na
1612 om de Keizersgracht te kunnen graven met daarbuiten de Westermarkt.*

Rechts: Veel dichter bebouwd is het gebied rond de Heiligeweg/Overtoomsevaart.

een verhoogde kade als afscheiding tussen twee delen van de ontgin-
ning. Er waren nog meer van zulke kaden die zo belangrijk waren
voor de ontginning dat ze tot vandaag aan toe in stand gebleven zijn
en belangrijke verkeerswegen werden. Zo kennen we van zuid naar
noord de Bovenkerkerweg, het voormalig Groot Loopveld, de Kalf-
jeslaan, het Kleine Loopveld en de Overtoom, de voormalige Heili-
geweg. Handicap twee was de Boerenwetering die een belangrijke rol
vervulde in de ontginning als afwatering. Door eerdere uitbreidingen
was de uitmonding van die Boerenwetering binnen de stad komen te
liggen en het waterschap had er steeds argwanend en nauwlettend op
toegezien dat de afwatering op geen enkele manier gestremd werd.
Dat kostte steeds meer geld naarmate het waterpeil van de almaar in-
klinkende ontginning zakte ten opzichte van het stijgende peil binnen
de stad. Ter verbetering van het waterverkeer binnen de stad streefde
de overheid naar het op hetzelfde peil brengen van het stadswater met
het gemiddelde zomerpeil van het IJ, zodat onder normale omstan-
digheden de sluizen van 't IJ naar de stad open konden blijven staan.

Bij de voorbereiding van de grote uitleg was het waterschap Amstelland al enige tijd omgevormd tot hoogheemraadschap en een machtige speler geworden, die de politieke en financiële belangen van willekeurig welke partij in de Republiek overtroefde. De wetering kruiste om de 30 roeden (113m) een weersloot waar ze de afwatering voor verzorgde. Eén van die weersloten, de Heiligewegssloot langs de Heiligeweg, had Amsterdam in de vijftiende eeuw tot belangrijke vaarweg gebombardeerd en de kruising van wetering en deze vaarweg berokkende veel hoofdbreken. Met ingang van de Tweede Uitleg, eind zestiende eeuw, was niet de vaarweg ondergeschikt aan de wetering maar was in de wetering een schut- en spuisluis gemaakt en lag de Heiligewegssloot op peil met het stadswater. Het metselwerk van die voorziening was net opgedroogd en nu diende de volgende aanpassing zich alweer aan in de vorm van de Derde Uitleg. De Boerenwetering was opnieuw het beste punt om voorlopig te stoppen, zeer tegen de zin van de militairen omdat het aan elkaar breien van de vestingwerken van de Derde en de Tweede Uitleg een zwak punt in de stadsverdediging zou worden. Maar waar de beurs leeg raakte was dat argument kansloos. Op 5 maart 1613 werd het startsein gegeven.

Maateenheden

In deze tekst is regelmatig sprake van maateenheden uit de betreffende periode. Dat zijn:

roede (Amsterdamse) (=gaarde) = 3,68m = 13 voet (de roede kon ook een oppervlaktemaat zijn; een roede was dan $3,68 \times 3,68 = 13,54 \text{ m}^2$)

voet (Amsterdamse) = 28,3 cm = 11 duim; (de Rijnlandse voet was 30,8 cm = 12 duim, wat bijna dezelfde duim oplevert als de Amsterdamse, namelijk 2,57 cm).

De maateenheden van onze burens waren verschillend; Sloten hanteerde de Rijnlandse maten, Nieuwer-Amstel de Stichtse.

Links: Deze plattegrond van midden zeventiende eeuw geeft een goed beeld van de gecompliceerde samenkomst van de Boerenwetering met het stadswater. In de wetering is een schutsluis.

Derde Uitleg

De burgemeesters namen het initiatief, de vroedschap nam de beslissing en de stedelijke ambtenaren en werklieden voerden de uitleg uit. De vroedschap benoemde een aantal commissies die de diverse aspecten van de uitleg moesten voorbereiden en aan de hand van hun conclusies en aanbevelingen werd actie ondernomen. Er werd veel minder aan vakmensen overgelaten, alles was een discussie waard en de vroedschap liet zich niet langer het initiatief uit handen nemen.

De belangrijke technische problemen ten spijt beperken we ons hier tot de vraagstelling: masterplan of niet? Voor de vormgeving werden de stadslandmeter, de stadstimmerman en de stadssteenhouwer om adviezen gevraagd. Dat waren prozaïsche betitelingen voor respectievelijk de plano-loog, hoofd publieke werken en stadsarchitect en elk van hen uitmuntend binnen zijn vakgebied. Stadslandmeter was de wiskundige Lucas Jansz. Sinck die het ontwerp samen met stadstimmerman Hendrik Jacobsz. Staets en stadssteenhouwer Hendrick de Keyser maakte. Dit trio, elk op zijn gebied een kunstenaar, kwam tot het esthetisch zo hogelijk gewaardeerde ontwerp met de aan de vestgracht parallel lopende hoofdgrachten Keizers- en Prinsengracht, waarbij de vestgracht getransformeerd werd tot Herengracht. Met de Prinsengracht werd ook de 100-gaardengrens bereikt en vanaf het punt waar

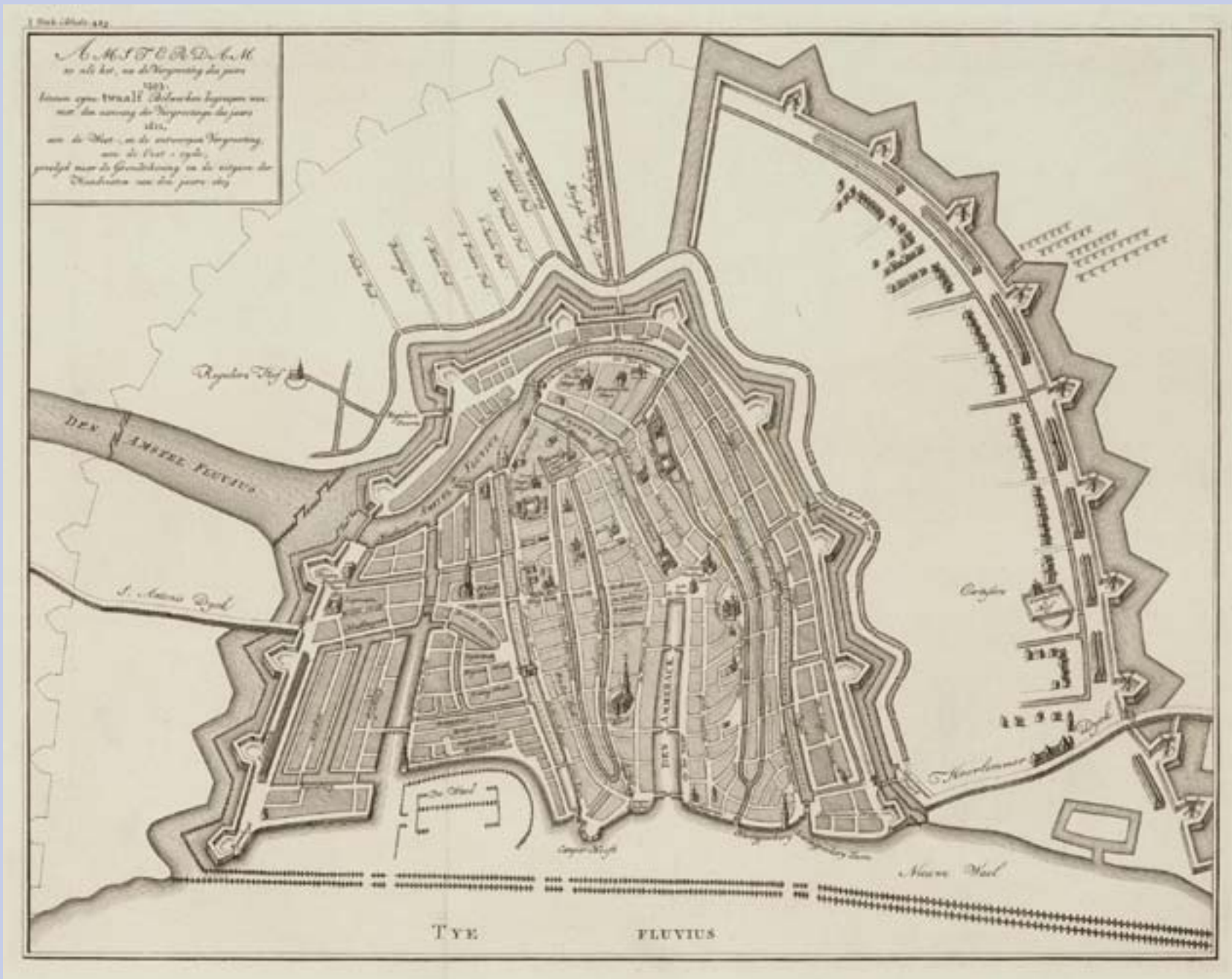
Rond 1610, toen de plannen voor de Derde Uitleg uitgewerkt werden, was Hendrick de Keyser (links) stadssteenhouwer en Hendrick Jacobsz Staets (rechts) stadstimmerman. Nog een derde belangrijke vakman was bij de uitleg nodig, Lucas Jansz Sinck, de stadslandmeter. Ook al kwam de plankaart met het complete ontwerp van Staets, de invulling met alle detailkaarten, het rooien, enz. was voor rekening van Sinck. Verbazend is dat er geen portret van hem te vinden is.

de uitleg voorlopig stopte zou die grens door de Prinsengracht verder aangehouden worden. Dat blijkt uit de latere kaarten, die rond 1623-'25 gemaakt zijn. Als voorbeeld moge de kaart (detail) op pagina 17 dienen, vervaardigd in opdracht van de vroedschap door Claes Jansz. Visscher in 1623. De rest van de geplande uitleg staat reeds ingetekend, maar bij een vergelijking met het eindresultaat op pagina's 25 en 32 blijkt dat de resterende uitleg in 1623 nog heel wat kleinschaliger gedacht was. De voorstellen van de ontwerpers werden in de vroedschap

en door de burgemeesters besproken en geamendeerd. Door deze dialoog tussen opdrachtgevers en vormgevers ontstond het veel geroemde eindresultaat. Dat toont een geometrisch patroon dat doet vermoeden dat de ontwerpers de internationale literatuur over de volmaakte stad kenden. De omstandigheden weken echter zoveel af van een ideaalbeeld dat we niet hoeven te zoeken naar bewijzen van pogingen daartoe. Het romantische idee dat Staets de

passer in de Dam gezet had en cirkels getrokken had, die de grachtengordel moesten representeren moet echt terzijde geschoven worden. Hierboven gaf ik al aan dat de nieuwe hoofdgrachten parallel

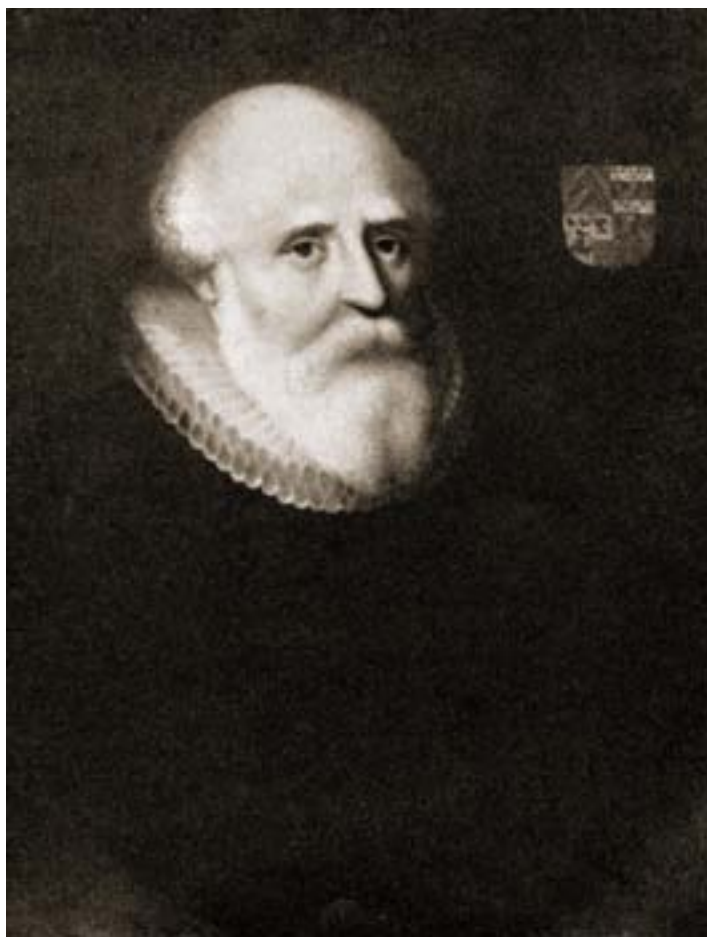
De Derde Uitleg 2e ontwerp Staets 1611

Het eerste ontwerp liet een groter aantal bolwerken zien, ongeveer als in stippellijn voor het niet uitgevoerde oostelijke deel is aangegeven. Ook bij dit ontwerp lijkt de passer nog een rol gespeeld te hebben. Wat niet acceptabel was, de knik ter hoogte van de Haarlemmerdijk, werd in het definitieve ontwerp rechtgetrokken waardoor de vestingwerken rond de Jordaan zo'n 200 voet verder naar buiten kwamen te liggen. De mooie cirkelvorm moest ook verlaten worden toen de vroedschap besloot de armenhuisjes aan Schouten- en Weespad binnen de ommuring te laten vallen.

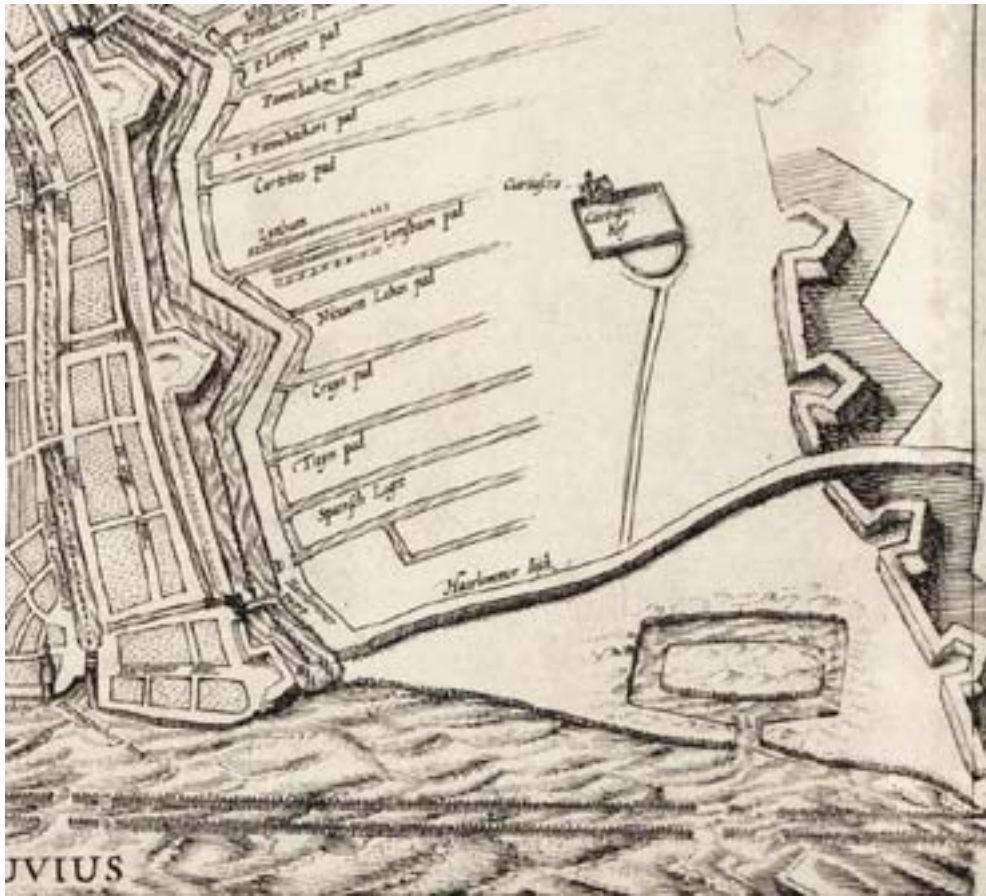
liepen aan de reeds aanwezige Herengracht. Het heeft er alle schijn van dat Staets dit patroon zou hebben gevolgd met een evenknie van de Brouwersgracht en de Westelijke Eilanden aan de oostzijde van de stad. Daarmee bestrijd ik de visie van geleerde historici als Louis Jansen, die veronderstelden dat het grachtenpatroon helemaal niet doorlopend gedacht was. Mogelijk dat de dicht bij de Amstel lopende Sint Anthoniezeedijk te weinig ruimte liet om het patroon voort te zetten, maar minstens tot de Amstel zal dit wel het geval geweest zijn. Daar werd bij het vervolg na 1662 echter in voorzien!

Als dan niet een passer de grachtengordel vorm gaf, de liniaal deed dat wèl. Door in de knikken in de grachten ongelijkvormige pleinen voor bijzondere gebouwen zoals kerken vrij te laten, konden perfect rechthoekige bouwblokken gemaakt worden met op regelmatige afstanden een dwarsstraat. Sommige van die dwarsstraten zouden breder uitgevoerd worden en doorgaand door de gordel aansluiten op bestaande uitvalswegen. De perceeldiepte werd ook vastgelegd; aan de buitenkant van de Herengracht werden die 110 voet en aan de andere grachten 100 voet. De percelen aan de dwarsstraten waren veel minder diep en waren bedoeld voor winkels en ambachtelijke of verzorgende bedrijfjes als schoenmakers, barbiers, cafés, enzovoort. Eén ding stond vast; in deze uitbreiding zou

niet de fout gemaakt worden die in de Tweede Uitleg aan de binnenzijde van de Herengracht pakhuizen, stinkende en lawaai makend industrie en gangen met achter gebouwde werkplaatsen en krotwoningen mogelijk had gemaakt. Denk maar aan de Duvelshoek. Niets van dit alles in de nieuwe uitleg! Alleen de Jordaan vormde hierop de uitzondering; dit werd juist een verzamelplaats voor de uit de nieuwe stad geweerde bedrijven en eenvoudige woningen. Al in een vroeg stadium werd hier afgezien van een geometrische stelsel van grachten en straten. In plaats daarvan werd het patroon van de weren en weersloten zoveel mogelijk gehandhaafd, waardoor ook de reeds aanwezige bebouwing gehandhaafd kon blijven. Dat had weer tot gevolg dat het niet mogelijk was de grond op te hogen en dat betekende dat in dit stadsdeel nooit het stadswaterpeil ingevoerd kon worden. De Jordaan bleef een vijf duim dieper liggend poldertje binnen de stad. Dat had tot gevolg dat de Prinsengracht langs de Jordaan ook niet op stadspeil kon komen en van het stadswater afgesloten werd door sluizen. De Prinsengracht kreeg met de Eenhoornsluis ook een eigen schutsluis naar het IJ. De belangrijkste markten verhuisden naar de Prinsengracht, zodat de schuiten die de markten bevoorraden niet geschutz hoefden te worden. Van deze beslissing heeft de stadsregering nog vaak

Nog een belangrijke speler bij de vormgeving van de Derde Uitleg was burgemeester Frans Hendricksz Oetgens (1558-1625). Van huis uit meestermetselaar werd hij in 1594 Fabrieksmeester van Amsterdam. Hij werd ook lid van de vroedschap, schepen en in 1610 burgemeester. Hij misbruikte zijn kennis van de toekomstige uitleg door via een stroman, zijn schoonzoon Cromhout, grote lappen grond buiten de stad te kopen in de hoop nog rijker te worden.

spijt gehad. Met het drukken worden van de stad werd de beheersing van de waterkwaliteit een groot probleem en behalve voor stank hebben de slecht doorgespoelde waterlopen in de Jordaan voor menige cholera- en typhusepidemie gezorgd.

Een omvangrijk project, vooruitlopend op de Derde Uitleg, werd

Boven: Zo zou de vestingwal niet uitgevoerd worden. In het definitieve ontwerp zal de wal geen insnijdingen naar binnen meer vertonen.

Rechts: In de nieuwe Haarlemmerdijk kwam ook een nieuwe sluis naar het IJ, de Eenhoornsluis. Haast was er niet mee, de nieuwe dijk (1611) moest toch tien jaar “zetten”.

de reconstructie van de Haarlemmerdijk, het stuk IJ-dijk dat zich ten westen van de Haarlemmerpoort aan de Herengracht richting Hoogendijk slingerde. Die oude dijk boog landinwaarts tot hij een punt bereikte waar vandaag de zuidzijde van de Brouwersgracht is. Vandaar langs een braak achter de dijk waar de Driehoekstraten zouden komen, naar het huidige Nassauplein waar de dijk als Hoogendijk verder ging richting Spaarndam. In overleg met het Hoogheemraadschap Rijnland werd een nieuw rechtlijnig tracé voor de dijk bedacht met in het verlengde van de Prinsengracht een sluis naar het IJ, ter vervanging van de Kartuizersluis. Rijnland vond alles prachtig, maar stond er op dat de nieuwe dijk tien jaar ‘gezet’ moest zijn voordat de oude dijk geslecht mocht worden. Dat gaf een behoorlijk oponthoud in de uitvoering van de uitleg. De Eenhoornsluis werd pas in 1619 in werking gesteld en tot dat moment moest het scheepvaartverkeer omgeleid worden via de Haarlemmersluis die in 1601 verkeerd geconstrueerd was en in 1617-'18 opnieuw opgebouwd werd. Om de reconstructie van de zeewering te kunnen betalen plempte de stad vanaf

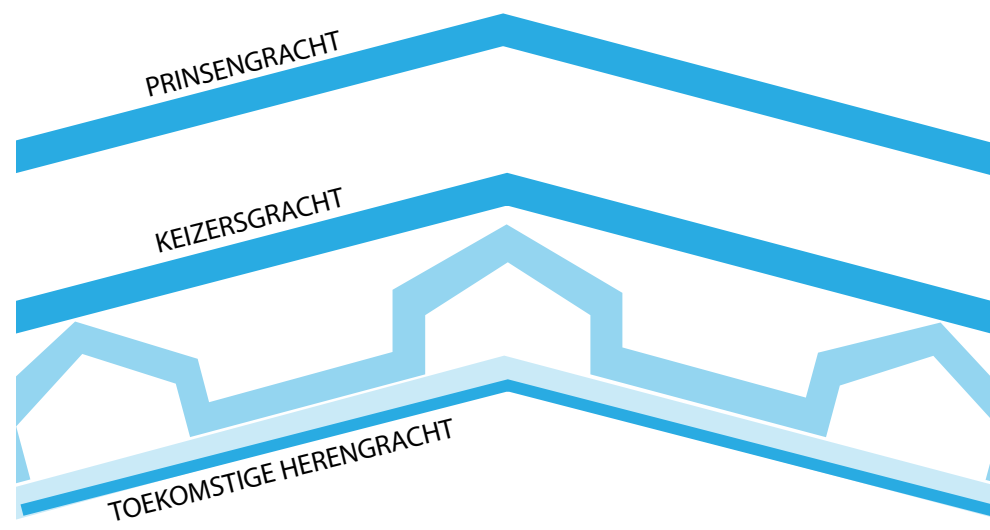
De Derde Uitleg
definitieve ont-
werp Staets 1612

De Haarlem-
merdijk zal wor-
den rechtgetrok-
ken (1611-'12),
de Westelijke
eilanden hebben
ongeveer hun
definitieve vorm
en de plaats van
de bolwerken is
vastgesteld.
Frappant is dat
er nog steeds
geen werk
gemaakt is van
de invulling van
het gewonnen
gebied.
De eerder
vermelde ar-
menhuisjes aan
Schouten- en
Weespad ver-
oorzaakten de
tamelijk scherpe
knik bij bolwerk
Rijk ten zuiden
van de Rozen-
gracht.

Melioratie

Vandaag de dag is het melioratierecht in de wet verankerd. In de zestiende eeuw moest dit recht door de overheid zwaar bevochten worden. Melioratie is de waardeverhoging van landerijen door aangebrachte voorzieningen. Dat kon simpelweg verbeterde ontwatering zijn door het graven van sloten in gepacht land, maar in het geval van de besproken stadsuitleg gaat het om waardevermeerdering door het binnen de stad trekken van het land, waardoor de eigenaar mede van de bescherming van de vesting genoot. De eerste schermutselingen vonden in de Lastage plaats, toen die verdedigd zou gaan worden door het opwerpen van een schans langs wat nu de Oudeschans is. Tegelijk werd de oever strakgetrokken, waarbij de overheid er op toezag dat de nieuwe oever in het IJ werd geplempt en de grondstukken dus alleen maar groter werden. Daarna werden de eigenaren verplicht de uitbreiding van hun percelen af te nemen plus nog eens verplicht de melioratie te betalen. Dat werd oorlog met de eigenaren, die tot het Hof van Holland uitgevochten werd.

Bij de Tweede en Derde Uitleg zorgde de stad ervoor dat ze een octrooi kregen waarin die kwestie gedekt was. In de Jordaan, die door de vroedschap uitgekozen was om de armsten te huisvesten en de smerige industrie naar te verbannen, ging men zeer gematigd om met de melioratie. Door niet op te hogen en niet een volledig nieuwe infrastructuur aan te leggen hield de stad de prijs van de grondstukken zo laag als maar mogelijk was. Daarbij werd ook nog eens een verschil gemaakt met de noordelijke en zuidelijke Jordaan. Tegenover de grondbezitters was de stad heel coulant en ondersteunde waar mogelijk. De melioratie mocht desnoods over jaren afbetaald worden.

1602 buitendijks een strook grond tegen de nieuw te vormen dijk om de houttuinen naar toe te laten verhuizen. Dat werd de Haarlemmerhouttuinen, die toen dus aan het IJ grensden. Na ingebruikneming van de Haarlemmerdijk ontstond buitendijks ook bebouwing aan de dwarsstraatjes tussen dijk en houttuinen.

Grachten- en stratenplan

Nadat voorjaar 1613 eindelijk een begin gemaakt werd met de aanleg van de nieuwe omwalling begon de vroedschap zich te buigen over de invulling van de gewonnen ruimte. Besloten werd dat de Keizersgracht direct buiten de bolwerken van de fortificatie van 1585 gegraven zou worden. De volgende gracht, de Prinsengracht zou parallel daaraan op 400 voet afstand gegraven worden. De binnenste vestinggracht van de oude fortificatie zou verbreed worden tot de Herengracht (zie

Boven: Volgens dit schema werden de nieuwe grachten gegraven. De afstand tussen Keizers- en Prinsengracht zou ongeveer 400 voet bedragen, waarmee de ruimte tussen Heren- en Keizersgracht groter werd dan tussen de beide volgende grachten. Dat leverde evenzoveel diepere percelen aan Herengracht-westzijde en Keizersgracht-oostzijde op.

schema pag. 15). De wal en bolwerken zouden, na het sluiten van de nieuwe omwalling, geslecht worden en de aarde gebruikt om de oude vestgracht en de weersloten te dempen en de poldergrond op te hogen. Daartoe werd op 29 november 1613 het besluit genomen. Tijdens de vroedschapsvergadering van 4 januari 1614 werden de plannen voor de invulling gepresenteerd. Alle dwarsstraten en -grachtjes waren in tekening gebracht, klaar om te overhandigen aan fabrieksmeester Jan van Hoorn. Een maand later werd het plan aangepast en kwam er een vijfde dwarsstraat en brug bij, namelijk die vóór de Heisteeg. Het ontwerp vertoonde een grachtenplan met drie hoofdgrachten, die parallel liepen aan de binnenste vestgracht, de latere Herengracht. Die maakte in het geplande traject tot het Molenpad één bocht, ter hoogte van de Torensluis. Die bocht werd, weliswaar iets verderop ter hoogte van de Driekoningenstraat, in alle hoofdgrachten doorgevoerd, de koorde dwars op de knik in de Herengracht. Hier was voor het eerst de structuur te herkennen die na de voltooiing het patroon van concentrische cirkels opleverde. De afsluiting van de Derde Uitleg, bij het Molenpad, vertoonde de aanzet tot de tweede knik. Door de gelukkige richting van het Molenpadweer kon ook hier de juiste richting van de knik voorbereid worden. Opvallend is het in de verslagen van de raadsvergaderingen niet meer noemen van de namen van de oorspronkelijke ontwerpers Staets, De Keyser en Sinck. De laatste kwam later nog ruimschoot in beeld toen de bouwgrond verkocht ging worden. Van elk park, hoe klein ook, zette landmeter Sinck de rooiing van de percelen uit en maakte de uitgiftekaart (verkooptekening). De uitleg zelf werd door de eigen diensten van de stad ter hand genomen, onder leiding van fabrieksmeesters. De eerder genoemde ontwerpers bleven waarschijnlijk toch wel betrokken, niet in het minst omdat zij hoofdverantwoordelijken van diezelfde stedelijke diensten waren. De stad wilde om elke prijs voorkomen dat er geknoeid werd met

Speculatie

Eén regel in het octrooi van 1609 veroorzaakte deining in de Raad en verontwaardiging bij een onderzoekscommissie onder leiding van oud-burgemeester C.P. Hooft. Erven en bebouwing in de uitbreiding moest door de stad vergoed worden indien er onteigend moest worden. Gesteggel ontstond door de zinsnede 'gelijck deselve ten tijde van de vergrotinge van de stad bevonden sal werden te wesen'. De vroedschap had in 1609-'10 al laten taxeren, maar sommige eigenaren vonden dat de stad nog maar eens langs moest komen als de gronden daadwerkelijk onteigend zouden worden. In de tussentijd bouwden zij er lustig op los, wat in de zone tussen 50 en 100 gaarden rond de stad onder voorwaarden niet verboden was. Dat zou de waarde van de grond doen toennemen en een extra kostenpost voor de stad betekenen. Het hing er maar van af hoe de zinsnede uitgelegd werd en dat wilden de eigenaren graag voorleggen aan een rechter. Nu waren de betreffende eigenaren niet de minsten, namelijk enkele vroedschapsleden die zich soms van stromannen bedienden. In 1611 en 1612 was bijvoorbeeld Frans Hendricksz. Oetgens burgemeester geworden en had meer inzicht gekregen in het octrooi en de ontwerpen dan aan de vroedschap kenbaar gemaakt waren. Hij liet zijn zwager Barthold Cromhout grote hoeveelheden grond buiten de stad opkopen in de hoop die duur aan de stad te kunnen doorverkopen. Dat waren o.a. buitendijkse gronden tussen de Haarlemmerdijk en het IJ in, waar Oetgens wist dat de Westelijke eilanden geplempt zouden worden. C.P. Hooft wond zich daar vreselijk over op en maakte het Oetgens zo moeilijk als hij maar kon. Dat nam niet weg dat alle speculanten uiteindelijk forse winsten maakten op hun investeringen. In de Jordaan, waar Oetgens ook gronden opgekocht had, liep dat anders. Er werd daar zo min mogelijk aan de infrastructuur veranderd en de eigenaren mochten soms hun bouwsels laten staan of – bij verkoop – werd de koper verplicht het bouwsel in de rooilijn te verplaatsen.

de bouwgrond. Er mocht onder geen beding gesmaldeeld worden en gangen waren in principe niet geoorloofd. Aan de eerste twee hoofdgrachten waren de percelen riante 30 voet breed bij rond de 190 voet diep. De bouwdiepte van de huizen mocht maximaal 100 voet zijn en in de overige ruimte mocht de bebouwing niet hoger zijn dan 10 voet, niet meer dan tuinhuisje of prieel dus. In de knikken en op de hoeken van de parken hadden de percelen afwijkende maten en die waren heel populair. In afwijking hiervan waren de percelen aan de Prinsengracht veel eenvoudiger. De perceelbreedte werd op 20 voet gehouden, toen de standaard. Doordat de Prinsengracht een sluis naar

Boven: De uitgiftekaart voor de percelen tussen Keizers- en Prinsengracht en tussen Westermarkt (hier: Keizersmarkt) en Leliegracht, gemaakt door Lucas Sinck ± 1615. In de Leliegracht een sluiskolk naar de Prinsengracht, die op polderpeil lag.

Rechts: De aansluiting van de nieuwe op de oude fortificatie bij het Molenpad. Voordat de Vierde Uitleg plaatsvond werd in 1631 nog een hulpbolwerk op de punt aangelegd. In stippellijn staan de bolwerken van de Vierde Uitleg al ingetekend.

het IJ en via de Singelgracht een verbinding met de tuinbouwgebieden in de polder zou krijgen, waren de percelen aan deze gracht in trek bij nijverheid en handel.

Een streep door de rekening van burgemeesters en vroedschap was de weerzin van de regenten van 'het oude geld' tegen het wonen tussen omhooggefallen nieuwrijken en speculanten. De nieuwe woonwijken werden min of meer besmet verklaard en men bleef liever aan de Kloveniersbrugwal of Warmoesstraat wonen. Waar de stad dacht de percelen tegen de f 3000,- te kunnen verkopen haalden die op de veilingen op z'n best de f 2000,- en vaak een stuk minder. Opvallend is de populariteit van de noordelijkste percelen met de kortste doorsteek naar de oude binnenstad ter hoogte van stadhuis en Nieuwe Kerk. De percelen tus-

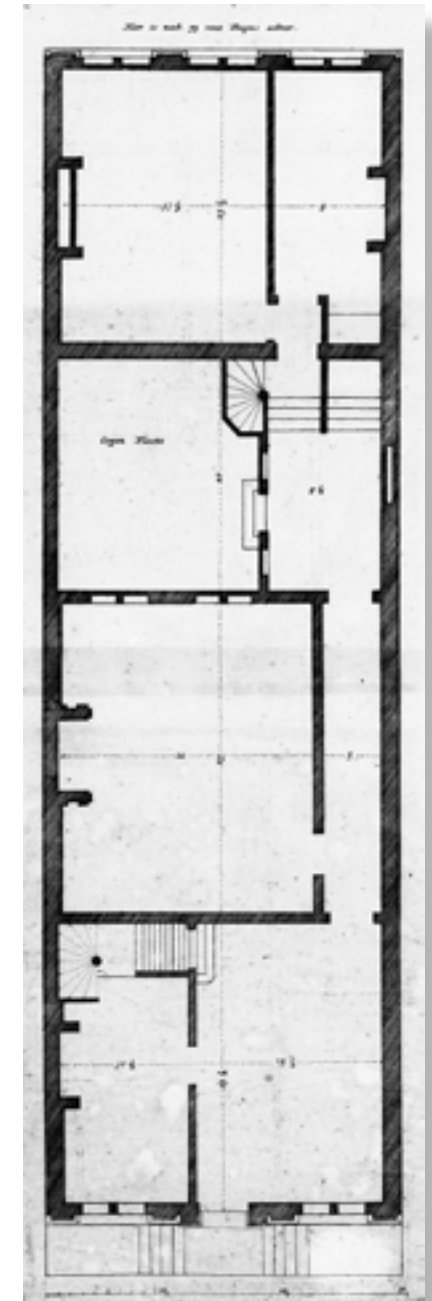

sen Herengracht en Keizersgracht lagen allen op voormalige stadsgrond, de vroegere schans. Die kon de stad vrij verkopen, maar de overige gronden kenden vaak een vroegere eigenaar die preferentie had de grond terug te kopen. Hij was dan wel melioratie verschuldigd, die om die reden steeds apart opgevoerd werd naast de prijs voor de grond als de vroegere eigenaar van terugkoop afzag. De melioratie was zeer verschillend, soms zelfs voor twee erven naast elkaar. De kopers lieten zich niet foppen en daardoor brachten vergelijkbare grondstukken alleen inclusief de melioratie vergelijkbare prijzen op. f 500,- voor een perceel plus f 1000,- melioratie was geen uitzondering.

Links: Wat in de Vierde Uitleg regelmatig gebeurde, namelijk het kopen van twee of drie percelen naast elkaar om daar een riant herenhuis op te bouwen, gebeurde tijdens de Derde Uitleg sporadisch. Hier het Huis met de Hoofden, dat twee percelen besloeg en in 1622-'24 voor de naar de Republiek uitgeweken Fransman Nicolas Soyhier werd gebouwd. De percelen waren in 1617 door Hans Romburch Pietersz van de stad gekocht maar tot bouwen was hij niet gekomen. De gang rechts hoorde niet bij het pand, maar bij het huisje rechts. Dat kocht Soyhier erbij maar mocht het niet afbreken, dus dan maar die fraaie poort. In 1634, tien jaar na de bouw, kocht Lodewijk de Geer het hele complex.

Rechts: Plattegrond van het woonhuis dat voor de naar de Republiek uitgeweken jood Daniel Soyhiers (geen familie) werd gebouwd aan de Keizersgracht. Hij kocht één perceel en benutte het oppervlak maximaal door een huis van bijna 100 voet bij de volle perceelbreedte van 30 voet neer te laten zetten. Er bleef nog een tuin over van 75 voet diep.

Een ding moet nog gemeld worden. Tijdens de vroedschapsvergadering van 2 september 1614 bespreekt men het voorstel de Keizersgracht niet te graven maar er een grote allée op aan te leggen in de trant van het Haagse Voorhout. De rooimeesters van de stad zagen echter geen kans de grachten en straten aan te leggen als het ophoogzand en de benodigde goederen niet per schuit aangevoerd konden worden. Bovendien scheelde dat tonnen aan ophoogzand die bij het uitgraven der gracht zouden vrijkomen en in het andere geval aangevoerd moesten worden.

Er werd nu op toegezien dat er niet meer buiten de vestingmuren gebouwd werd. Met de nieuwe 100 gaarden rond de stad had de stadsregering heel andere plannen. Een bijzondere plaats nam het deel van de stadsvrijheid in dat Sloten en Sloterdijk overlapte. Daar bleef Amsterdam, buiten de rechten die de jurisdictie verleende, met de vingers vanaf. In de overige stadsvrijheid werden vanaf 1630 een aantal mo-

lenparken ingericht voor de opkomende houtzagerij. Lees daarvoor: [Vroegste Industriegebieden](#).

Voorlopige conclusie na voltooiing der Derde Uitleg

Alhoewel volgens een vroedschapsresolutie de eer voor het ontwerp toekomt aan stadstimmerman Staets is het ontwerp eerder het gezamenlijk resultaat van een ploeg stedelijke ambtenaren, waaronder ook Sinck en De Keyser en de burgemeesters met de vroedschap. Na jarenlang delibereren over het tracé van de vestingwerken werd pas in 1613 het drie-grachten-principe geïmplementeerd. De ontwerpers hoef-

Boven: Jan Abrahamsz. Beerstraten legde in 1641 de noodvoorziening vast, waarmee de nieuwe en oude fortificatie aan elkaar geflanst waren. De tijdelijke vestgracht liep van even buiten de Heiligewegspoort in zuidwestelijke richting naar de nieuwe omwalling. Aan het eind van de opgeworpen burgwal langs het Molenpad stond molen De Ster. Links zijn de achtererven van de bebouwing aan de Heiligeweg te zien, met nog meer molens. Helemaal rechts het Majoorsbolwerk dat half gesloopt en aangeplempt was en nu de stadssteenhouwerij herbergde.

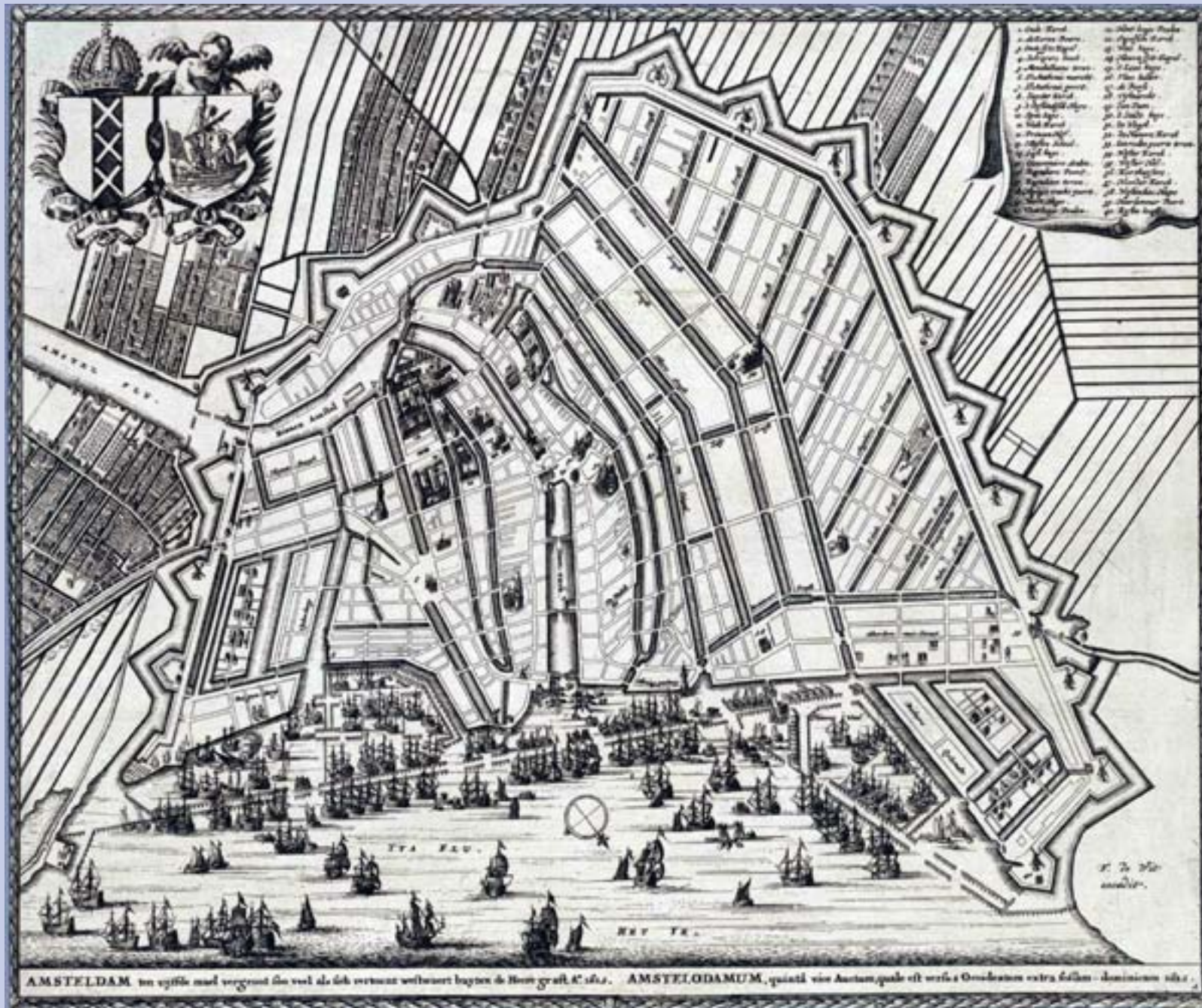
den zich voor het eerst niet meer te bekommeren om bestaande infrastructuur en bebouwing, wat tot dan toe usance geweest was. Aangenomen moet worden dat de looprichting van de grachten volgde uit de bestaande richting van de binnenvestgracht, die na slechten van de omwalling van 1585 vergraven werd tot Herengracht. Door de enkele knik in de grachtengordel consequent uit te lijnen op één en dezelfde koorde, werd de aanzet gegeven tot het patroon van concentrische cirkels met radiaalstraten dat met de Vierde Uitleg volgehouden werd, met het bekende resultaat. De smetjes op het ontwerp zijn het gevolg van pragmatische ingrepen van de vroedschap of burgemeesters.

Voor de Jordaan golden heel andere criteria. Daar zou, om de grond

Boven: De Prinsengracht met de Westerkerk, waar de eerste dienst in 1632 werd gehouden
Rechts: De Herengracht ter hoogte van de Leliegracht, een schilderij van Jan v.d. Heyden.

later niet te duur te laten uitvallen, juist wel de infrastructuur bewaard blijven en mochten de huisjes blijven staan, ook al werden ze soms (niet altijd!) op kosten van de stad 'verrold', d.w.z. verplaatst, zodat ze in de nieuwe rooilijnen pasten. De hoofdrichting van straten en grachten in de Jordaan volgen respectievelijk die der paden en weersloten in de ontginning, maar komen daar zelden mee overeen. Er is in de Jordaan wel degelijk geprobeerd structuur aan te brengen, waarvoor weersloten soms gedempt werden en nieuwe grachten gegraven. Om de Jordaan buiten beeld te houden werd de stadkant, de westzijde van de Prinsengracht, bebouwd met aan die zijde gesloten bouwblokken.

De Derde Uitleg voltooid
Frederick de Wit maakte rond 1670 een reconstructie van de Derde Uitleg. Tijdens die uitleg was er zoveel veranderd en aangepast dat er geen enkele juiste kaart van die situatie bestond, terwijl die toch een halve eeuw heeft bestaan. Vooral het aantal bolwerken tussen IJ en Leidsegracht werd steeds geringer, tot er uiteindelijk maar elf werden gebouwd. Op deze kaart met de situatie van ± 1625 staat niet het twaalfde noodbolwerkje op de hoek met de aansluiting op de vorige omwalling, het Majoorbolwerk aan de Herengracht. Op deze kaart is goed te zien dat de uitleg vóór de Heiligeweg stopte. De schans werd aangelegd aan het Molenpad, dat vandaag (met in het verlengde de Raamstraat) nog steeds als straat bestaat.

Stroom van keuren en de handhaving

In de verkoopvoorwaarden voor percelen in de grachtengordel stond reeds het verbod op smaldelen en betimmeren van achtererven en dat de eigenaar '...geene slopgens, steechgens nocte gangen onder de huysen sal mogen maecken nocte laten leggen'. Dit gold voor alle hoofden dwarsgrachten met uitzondering van de Jordaanzijde van de Prinsengracht. In feite gold het verbod op betimmeren van de achtererven met woningen zelfs voor de Jordaan, maar de praktijk wijst uit dat deze keur daar niet gehandhaafd werd. In de gordel zelf, een 'cieraet deser stede', wèl en met succes! De uitzondering vormt het bouwblok tussen Molenpad en Runstraat aan de Prinsen-/Keizersgracht. De percelen werden hier eenvoudiger gehouden, 20 voet breed bij maximaal 150 voet diep. Dat hier minder streng gehandhaafd werd bewijst de aanwezigheid van de paar gangen die in deze hoek van de grachtengordel, tegen de Prinsengracht, te vinden zijn.

Wat de stadsregering absoluut wilde vermijden was lawaai en stank in de nieuwe luxe woonbuurten. Die waren bedoeld voor 'renteniers en vermoghende luyden'. Met name werden kuiperijen genoemd, waar er nogal wat van waren in de stad. In eerste instantie werd het aambeeld als breekpunt genoemd; elke beroepsgroep die daar gebruik van maakte hoorde niet thuis in de grachtengordel. Daar kwamen al snel de stank verspreidende begoepsgroepen bij, vaak op aandringen van de nieuwe bewoners. Dat waren mondige burgers die de weg kenden naar de beslissers in de regering.

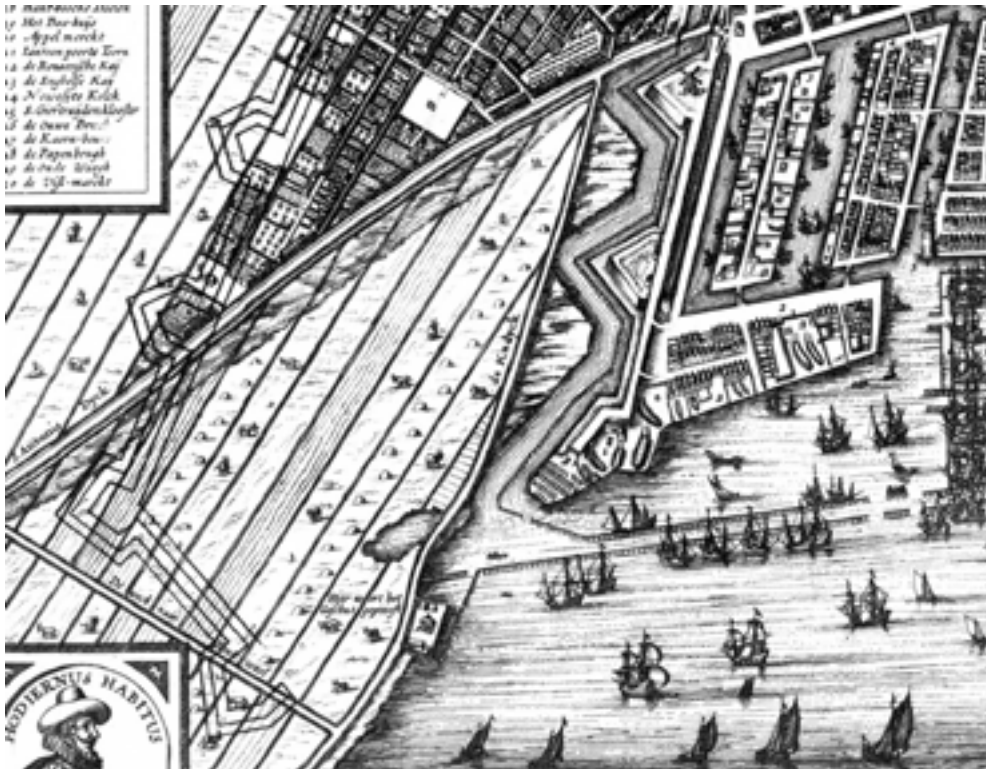
Kwaliteit van wonen

Behalve met het uitvaardigen van keuren en het handhaven daarvan, was de overheid bereid te luisteren naar de wensen van bewoners van de grachtengordel. Na het succesvol uitbannen van lawaaiige nijverheid werd in 1618 een keur uitgevaardigd tegen vestiging van zeepziederijen en dit op uitdrukkelijk verzoek van de bewoners zelf. Dat had niet de vestiging door Jacob Pietersz. Nagtglas kunnen verhinderen van een mouterij aan de westzijde van de Herengracht, maar Nagtglas was dan ook de zoon van een hoge functionaris (fabrieksmeester) van de stad. In deze zaak verschool de regering zich achter de juridische formulering 'kuiperijen of overige ambachten die het aambeeld hanteren' en de onmogelijkheid een mouterij daar onder te scharen. De ondernemer die aan de Keizersgracht een zeepziederij wilde vestigen was niet belangrijk genoeg om zijn aanvraag te honoreren. Het had wel de eerder genoemde keur van 1618 tot gevolg.

Opmaat naar de Vierde Uitleg

Er zijn een aantal bouwactiviteiten aan te wijzen die er op duiden dat de vroedschap in het tweede kwart van de zeventiende eeuw het idee om de uitbreiding af te maken liet varen.

In 1636 werd de houten noodpoort aan de Heiligeweg vervangen door een weelderig stenen poortgebouw dat door Jacob van Campen werd ontworpen. In datzelfde jaar werd ook de noodpoort aan de Sint Anthoniesdijk vervangen door een stenen poort naar ontwerp van Pieter de Keyser. In 1631-'32 werd een noodbolwerk gemaakt aan het eind van de nieuwe omwalling, voorbij het Passeerdersbolwerk (na 1672 Osdorp) waar die afboog naar die nieuwe Heiligewegspoort (afb.

pag.17). In 1639 werd net buiten de Heiligewegspoort, tussen vestgracht en Boerenwetering, een kerkhof ingericht. In 1650 trok stadhouder Willem II met een legertje naar Amsterdam om de onwillige stadsregering de les te lezen. Daar schrokken de regenten danig van en in 1651 begon de bouw van twee blokhuzen in de Amstel even buiten de stadsmuur. In 1654-'55 werd door Hendrick Ruse nog een nieuwe Regulierspoort gebouwd, een groot massief bouwwerk dat uiteindelijk nog tot 1874 als waag diende. Al die bouwsels bleken in 1659 weggegooid geld te zijn, toen de vroedschap besloot om toch de uitleg te voltooien. Hoe kwam het dat in die paar jaren de meningen veranderden?

Boven: De Admiraliteitswerf op Kattenburg. Op de achtergrond 's Lands Zeemagazijn.

Links: De eerste plannen (1625) voor uitbreiding van het buitendijkse scheepbouwgebied. Rechts Rapenburg en Oude Waal en in het midden het uiterste bolwerk Rijsenhoofd.

Het ongekende succes van de VOC en de grote inspanningen die Amsterdamse Admiraliteit zich getroostte bij het bouwen aan de oorlogsvloot, maakten dat de werkeilanden Rapenburg en Marken te benauwd werden. Buiten de veste was buitendijks al militaire activiteit ontstaan, bijvoorbeeld het uitproberen van en oefenen met geschut vlak bij bolwerk Rijsenhoofd. Er werden plannen gemaakt een stuk buitendijks land geschikt te maken om daar de scheepsbouw naar toe te verplaatsen en men maakte ook plannen hoe dit te verdedigen. Dat waren de eerste aanzetten tot het schiereiland Kattenburg en we heb-

Boven: Werf en zeemagazijn van de Verenigde Oostindische Compagnie op Oostenburg.
Rechts: Dijkdoorbraak bij Houtewaal in 1651

ben het dan over de periode 1640-'45. Met de uitbreiding in het buitendijkse land in het IJ zou gelijktijdig de Oude Waal vergroot kunnen worden. In 1641 kwamen de eerste schetsplannen op tafel en werd met het werk begonnen. In de volgende jaren werden plannen ontwikkeld het niet bij dit ene schiereiland te laten en volgden Wittenburg (eerste uitgften in 1656) en Oostenburg (1661). Het in 1623 gesuggerde tracé van de vestingmuur moest een flink eind naar het oosten verlegd worden om dit hele terrein binnen de stadsmuur te vangen en te kunnen verdedigen. Daartoe moest de muur van de plaats waar die de Amstel zou oversteken over een grote lengte naar dat nieuwe scheepsbouwgebied verlegd worden, waarmee met de symmetrie met de westelijke uitbreiding gebroken werd.

Een ondergeschikte rol speelde de doorbraak van de Zuiderzeedijk bij Oetewaal of Houtewaal op 5 maart 1651, waardoor het dorp door de aansluitende watersnood bijna van de kaart geveegd werd. Het besluit van de vroedschap om de bede van de inwoners van het geplaagde

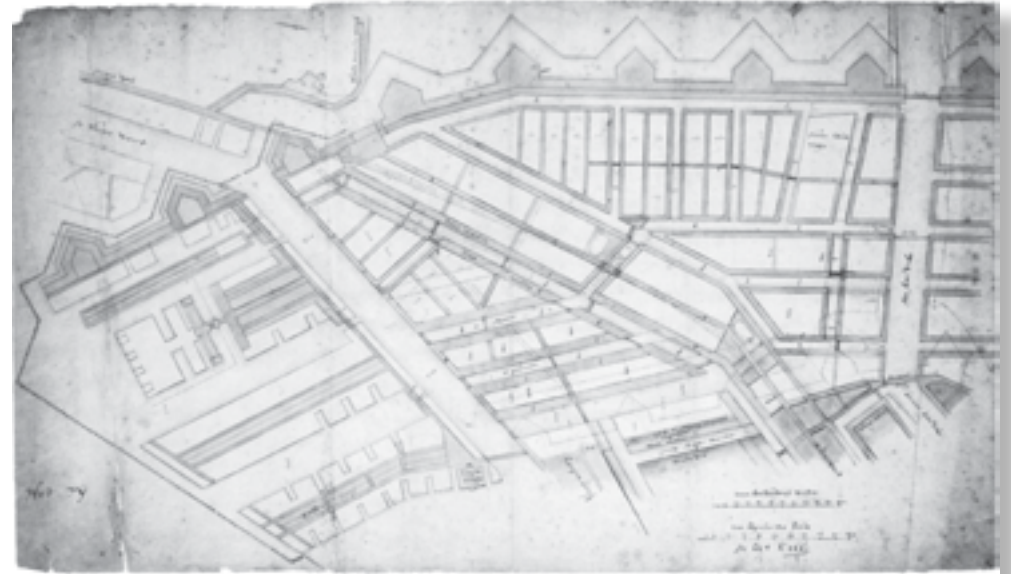

Ontwerp Vierde Uitleg

In opdracht van de vroedschap tekende Daniël Stalpaert in 1662 het definitieve ontwerp voor de Vierde Uitleg. Daar waren heel wat deelontwerpen aan vooraf gegaan, die in de tekst nog verder uitgediept worden. Een der belangrijkste maar onzichtbaarste wijzigingen ten opzicht van het plan van 1612 was het verder uitscheren van de grachtengordel, op de kaart links precies middenboven. In eerste instantie zal dat gebeurd zijn om de vorm van de omwalling vloeiender te laten verlopen, maar het ging toch net iets verder dan voor de vorm nodig was. Oorzaak waren de gewijzigde plannen met de Herengracht ten oosten van de Leidsegracht. Door die verder te laten uitscheren konden kostbare bouwgronden aan de Herengracht gewonnen worden, die anders – door de gribus die tussen Vijzelstraat en Reguliersplein was ontstaan – niet mogelijk zouden zijn.

dorp te honoreren en de resten van het dorp binnen de veste te trekken had wel gevolgen voor de loop van de vestingmuur ter plaatse. Oetewaal lag daar waar nu de Oranje-Nassaukazerne staat. Dan was er nog de bevolkingsexplosie in Amsterdam. Eerst van protestantse vluchtelingen na het zich succesvol weren tegen het Habsburgse regiem van Philips II en na de Vrede van Münster in 1648 van werkvolk uit heel Europa, dat op de welvaart in de Republiek afkwam. De stedelijke regering was opeens zo bang niet meer voor een grote stadsuitbreiding. Vanaf 1656 werden voorzichtig plannen gesmeed voor voltooiing van de in 1609 begonnen uitleg. Alhoewel het octrooi van 1609 in feite nog geldig was stelde de vroedschap toch een commissie aan om dat octrooi te laten vernieuwen. Die stelde voor het melioratiestelsel af te schaffen en alle grond te onteigenen. Daarvoor werd octrooi gevraagd en op 2 mei 1663 verkregen.

Vierde Uitleg

Na het bepalen welke gebieden binnen de veste getrokken dienden te worden lag het tracé van de nieuwe vestingmuur min of meer vast. In 1659 besloot de Raad dat de bouw van de muur, de bolwerken en de stadspoorten moest beginnen. Na een halve eeuw moest de ploeg ontwerpers en bouwers opnieuw samengesteld worden. Stadlandmeter en -steenhouwer was nu Cornelis Danckerts de Rij (1561-1634), die het plan uitwerkte. Amsterdam kende nu voor 't eerst een stadsarchitect, Daniël Stalpaert, die het ontwerp in kaart bracht. Kende de Derde Uitleg nog slechts één uitvalsweg met stadspoort, in de Vierde

Boven: De loop van de St. Antoniesdijk verstoorde het drie-grachtenplan danig, doordat hij schuin door het plangebied liep. Het was de vroedschap een doorn in het oog en verleidde hen tot een zeer kostbare operatie: het verleggen van de zeedijk.

Links: De rode lijn geeft de richting aan van de oorspronkelijke Herengracht aan. De veranderde richting vergroete de grondstukken, die de eigenaren moesten kopen. Ter compensatie mochten zij een nieuwe gevel aan de nieuwe rooilijn bouwen en hun huis daarmee vergroten. Van het eerste huis zag de eigenaar daar de winst niet van en liet het bij de oude gevel.

Uitleg kwamen er vier van dat soort. Nu pas kwam het idee van de radiaalstraten goed tot zijn recht, waarvan de Haarlemmerstraat maar een zwak voorbeeld was. Met de Leidse-, Vijzel- en Utrechtsestraat zette Danckerts de toon. Danckerts negeerde de uitvalswegen volkomen en liet de poorten gepaard gaan met grote wagenpleinen binnen de stad en ruime trapeziumvormige pleinen er buiten (bijv. Leidsche bos). Het ontwerp van Claes Jansz. Visscher van 1623 werd op een aantal punten gewijzigd. Zo had de vroedschap besloten in het zuiden van de nieuwe uitleg terrein te winnen door de schans verder naar

Boven: Op deze recente kaart van Bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam is de vesting van 1585-'93 en die van 1662 in rood ingetekend. In bruin het tracé van de Boerenwetering, die volledig gedempt werd. Rechts in lichtbruin het terrein van het Regulierenklooster, waar dwars doorheen de Keizersgracht gegraven werd.

buiten te leggen en zodoende meer ruimte te krijgen voor percelen aan de inmiddels populaire Herengracht. Vanaf de Beulingsloot werd de Herengracht eveneens verder naar buiten verlegd (zie afb. pag 26). De oude schans van Heiligewegspoort tot Regulierspoort werd nu de Reguliersdwarsstraat. Zie daarvoor het kader 'dienststraten'. Ook de hoek die de schans na het Passeerdersbolwerk (na 1672 Osdorp genoemd) maakte, werd gewijzigd door diezelfde wijziging in de nieuwe vestingmuur. De knik werd verkleind, het noodbolwerkje gesloopt en het nieuwe bolwerk Haarlem verder zuidelijk gelegd.

Op het fraaie plan van Danckerts kwamen toch ook nog een flink aantal wijzigingen, die min of meer ad hoc vorm kregen. Zo viel het plan voor de aansluiting van de twee uitleggen ter plaatse van de latere Leidsegracht in duigen. Achter de noodschans, aan het vandaag nog

Dienststraten

Een nieuw fenomeen werd in de grachtengordel ingevoerd, namelijk de dienststraat achter de percelen aan de Heren- en Keizersgracht. Dat werden de Reguliersdwarsstraat (tussen Koningsplein en Rembrandtplein) en de Kerkstraat (tussen Leidsegracht en Amstel), waarbij de percelen aan deze straten bij voorkeur beschikbaar waren voor de kopers van de corresponderende percelen aan de Heren-, Keizers- en Prinsengracht. Aan die straten konden dan koetshuizen en woningen voor het personeel gebouwd worden, zodat de gracht als pronkwand vrij bleef van lelijke koetspoorten en de straat van ratelend verkeer. Ook hoefde het personeel en de leveranciers niet meer gebruik te maken van de hoofdingang. Als extra konden huiseigenaren van de – in de regel geblindeerde wand van de – bebouwing aan de servicestraat een fraaie coulisse maken als afsluiting van de tuin.

steeds bestaande Molenpad, hadden een aantal stadswerkplaatsen een plek gevonden. Die waren nu zo druk bezig met de zojuist opgestarte bouw van de nieuwe vestingmuren en bolwerken en niet te vergeten het nieuwe stadhuis, dat die geen verhuizing konden gebruiken. De belangrijkste was de steenhouwerswerf, maar ook de klokken- en geschutsgieterij werd niet verplaatst. Met veel moeite had men Hemony weten te strikken zijn kunsten verder in Amsterdam te vertonen en men had hem een woonhuis laten bouwen aan datzelfde Molenpad. Het slopen van dit terrein ging voorlopig niet door, het Molenpad bleef bestaan en de Leidsegracht kwam op een iets ander punt te liggen, namelijk tegenover de Beulingstraat in plaats van tegenover de Beulingsloot. Lees voor dit alles '[de Verheling](#)'.

Binnenruimte

Onder de ingesloten nieuwe stadsdelen waren er een paar die het ontwerp dreigden te verstoren. Daar was allereerst de Boerenwetering, waar Amsterdam weinig over te zeggen had. Elke aanpassing moest

overlegd worden met een halsstarrig waterschap en polderbestuur. Het door de wetering aangevoerde water moest verplicht geaccepteerd en verder afgevoerd worden. Dat vergde een aantal constructies, waaronder een sluiscomplex op het punt waar de wetering de nieuwe vestgracht ontmoette. Die vestgracht (Singelgracht) vormde ook de nieuwe boezem voor de ontginning. Links en rechts van de Heiligeweg heerste echter een verschillend polderniveau, zodat waterkeringen in de Singelgracht nodig waren. Pas na de benodigde aanpassingen kon het bin-

Boven: Het slechten van de vestingwerken ten zuiden van de Duvelshoek en het Reguliersplein. Rechts de verplaatste molen het Juffertje op het bolwerk aan de Amstel
Links: Het slechten van de vestingwerken en het afbreken van de Heiligewegspoort. De waterloop in de voorgrond zal vergraven worden tot Herengracht.

nen de stad getrokken deel van de Boerenwetering gedempt worden. De Sint Anthoniesdijk, de zeewering ten oosten van de Amstelmonding, was in werkelijkheid een inlaagdijk, die na een dijkdoorbraak en watersnood in de twaalfde eeuw gelegd was en met een grote bocht pas voorbij het Nieuwediep op de bestaande Diemerzeedijk aansloot. Een deel van de zeewering zou binnen de stad komen te liggen en verstoorde danig het rechte lijnige ontwerp van Danckerts. Het aan de zeewering aangepaste ontwerp was onacceptabel voor de vroedschap en men besloot een nieuwe zeewering te leggen en de oude te slechten. Zoals we met het verleggen van de Haarlemmerdijk een halve eeuw terug zagen was dit een tien-jarenplan. De nieuwe dijk moest eerst gezet zijn voor de oude geslecht mocht worden. Toch gebeurde het zo en werd met de Hoogte Kadijk een nieuwe zeewering opgeworpen.

Links: Danckerts de Rij bracht de landerijen aan de Boerenwetering in kaart i.v.m. de onteigening van de gronden. Linksboven de molens aan de Zaagmolensloot die precies binnen de nieuwe 100-gaardengrens blijven.

Onder: De te verplaatsen molens van de Vierde Uitleg. Elke molen kreeg een nieuwe standplaats toegewezen, vaak op de schans, en vergezeld van een fikse verhuispremie.

Haast hoefde de stad niet te maken, want de nieuwe binnenruimte was zo omvangrijk dat men er toch geen kopers voor vond. Alleen de uitvalsweg naar Weesp, de Weesperstraat, werd bebouwd en verder bouwde de stad wat behuizing voor instanties en stedelijke voorzieningen, zoals het Nieuwe Werkhuis en diverse charitatieve instellingen. Lees meer hierover in '[de Plantage](#)'.

Door het graven van een bij nader inzien mislukte Nieuwe Vaart had de stadsregering zich behoorlijk in de eigen wielen gereden. De beoogde Oostelijke Eilanden, die begonnen als schiereilanden, werden door de vaart van het vasteland afgesneden. Voor de ontwikkeling van de industrie op deze eilanden moest de stad oeververbindingen leggen over deze rond tachtig meter brede waterloop. Met de Kattenburgerbrug kwam er aanvankelijk maar één en veel later, achter de vestingwerken, een tweede (vlotbrug) bij de Oetewalerboom. Die werd in 1876 vervangen door de Dageraadsbrug. Daar hebben de eilanden het tot ver in de twintigste eeuw mee moeten doen.

Juist vlak buiten de stad stonden van ouds her een groot aantal molens die de stad verzorgden met divers maalwerk. Door de uitleg werden tientallen molens binnengesloten, maar daar konden ze niet blijven omdat ze het ontwerp zouden verstoren en hun windvang verstoord zouden zien. Als ze van nut waren voor de stedelijke samenleving werden ze met vorstelijke subsidies verplaatst. Als ze juist vervuilend of gevaarlijk waren, zoals kruitmolens, werden ze buiten de 100

Boven: Het duurde "eeuwen" voor de nieuwe stad ten oosten van de Amstel volledig bebouwd was. Hier de Nieuwe Keizersgracht ter hoogte van de Weesperstraat in 1789. Links het Occo's Hofje. De lage grondprijzen in dit stadsdeel trokken juist dit soort charitatieve instellingen aan.

Links: De Nieuwevaart maakte van het in gebruik genomen buitendijkse land een eiland, uitgerekend op een plek waar de nieuwe werkeilanden Kattenburg, Wittenburg en Oostenburg geplempt zouden worden.

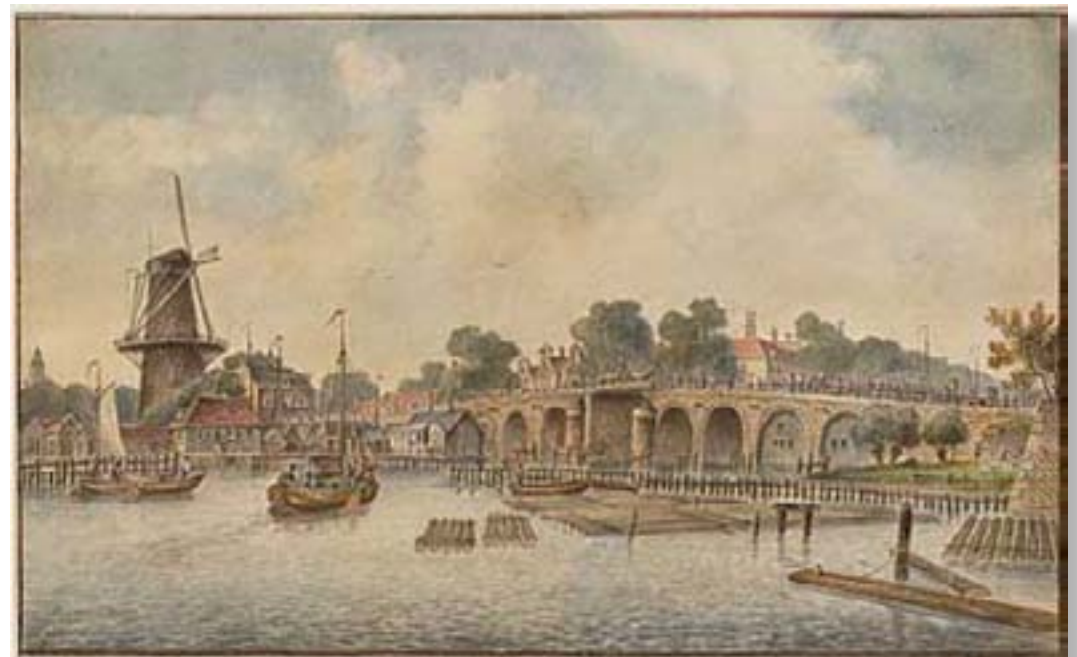
CORNEILLE DANCKERTS DE RY

Portrait d'Amsterdam les 1671. mort le 1674. âgé de 73 ans. a été maître maçon et Architecte de cette
ville renommée. Il a été en la place du sieur Jean Perre du même nom qui avoit en son temps
dans cette même charge. Il a fait une grande nombre de grands et beaux bastiments par
lesquels la ville s'est en son temps bâtie la nouvelle porte de Harlem. Les trois nouvelles
Bastilles de marchandise et invincibles ouvrages appartenant à l'armement de cette ville. Il trouva par grande
expérience l'invention de la balustrade de pierre sur le bord de la route de l'eau sur des grandes
coulisses. Il en fit la première l'année par d'elles la Rivière d'Amstel. Long de six cents ans et
par d'elles de la Rivière d'Amstel. Long de six cents ans et par d'elles de la Rivière d'Amstel.

gaardengrens gedwongen. De stad creëerde binnen die 100 gaardengrens ook weer een aantal clusters van zaagmolens, net als eerder langs de Derde Uitleg gebeurd was. Deze industrie was van zo'n groot belang geworden dat de molenwerven soms gratis of voor een schijntje aangeboden werden. Aan de verzorging met vers voedsel voor de stedelingen werd grote zorg besteed. Voor het vervoer daarvan, dat bijna uitsluitend met schuiten werd verzorgd, kwamen goede toegangswegen over water. De diverse waterpeilen in de stad vergden de bouw van menig extra sluiscomplex. Lees meer over de vier boezems in de stad in [‘Amsterdams Waterstaat’](#).

Links: Een belangrijke man bij de vormgeving van de Vierde Uitleg was steenhouwer, architect en landmeter Cornelis Danckerts de Rij. Die plaats deelde hij met stadsarchitect Daniël Stalpaert, die de plankaart tekende (pag. 25) maar waar geen portret van te vinden is.

Onder: De fortificatie aan de Amstel was berekend op zowel verdediging van de stad als het zo onbelemmerd als mogelijk doorlaten van scheepvaartverkeer over de Amstel. Van de 35 stenen bogen stonden er elf boven water, waar er maar drie van doorgang boden. Op deze negentiende-eeuwse tekening is van twee bogen al een beweegbare brug gemaakt.

De Vierde Uitleg voltooid

In 1737 bracht Gerred de Broen deze kaart uit van het eindresultaat van de zeventiende-eeuwse uitleg. Let op dat toen nog steeds het gebied tussen Weesperstraat en Rapenburgergracht (Entrepotdok) nagenoeg onbebouwd was. Wat in de Plantage op bebouwing lijkt waren tuinhuisjes, café's en theatertjes. Ook op Wittenburg was de bouw gestakt. Door drie Engelse Oorlogen (met nog een vierde op komst) was de economie van Amsterdam volledig vastgelopen.

De westelijke helft van de uitleg was internationaal een succes. Van heinde en verre kwamen toeristen het wonder in ogenschouw nemen. Waar ze het minst over te spreken waren was de stank in de stad, vooral in de zomer. De upper-ten verruilde in dat jaargetijde het riante huis aan de grachtengordel voor een buitenverblijf in het Gooi, aan de Vecht of in de duinstreek.

Eindconclusie

De Derde en ook de Vierde Uitleg waren omvangrijker dan voor het verkrijgen van nieuwe bouwgrond voor een groeiend aantal inwoners nodig was. De vorm werd in eerste instantie gedicteerd door voorzieningen die voor de scheepvaart getroffen waren en die zich van Hoogenoord tot aan

het Zieke Water langs de IJ-oever uitspreidden en aansluitend verdedigd moesten worden. Om aan de nieuwe eisen van stadsverdediging te blijven voldoen kreeg de gordel van vestingwerken zijn gelijkmatige halfronde vorm zonder extreme knikken. De geslaagde invulling van deze ruimte nam veel tijd in beslag, soms zelfs tot medio negentiende eeuw (Plantage). Die invulling werd door een wisselend team vaklieden, kunstenaars en geleerden vorm gegeven. Daaraan ten grondslag lag een ontwerp dat in twee delen ontstaan

was. Voor de Derde Uitleg was het basisontwerp met de drie hoofdgrachten ontstaan uit het op afstand volgen van de bestaande vorm van de tot Herengracht vergraven binnenvestgracht. Hierdoor konden efficiënte rechthoekige bouwblokken ontstaan. Dat idee werd gevolgd in de Vierde Uitleg, maar door de toegenomen welvaart in de stad werd die nog veel grandiozer. De vormgeving was hier ook niet meer vanzelfsprekend het

op afstand volgen van bestaande grachten of straten zoals bij de Derde Uitleg, nu kwam de kunstenaar aan zijn tekentafel aan bod.

Op de vraag nu of er een masterplan ten grondslag lag aan de zeventiende-eeuwse uitleg is enige terughoudendheid geboden. De Hollandse

kooplieden in de stadsregering hebben de opdracht met het nodige pragmatisme volbracht, daarbij nauwlettend toeziend dat de werkzaamheden zichzelf financierden en niet ten koste van de schatkist of nog erger, hun eigen beurs ging. Bij gelegenheid werd het plan aangepast om “iemand” of iemands portemonnee een plezier te doen. Ze zagen er daarbij wel voortdurend op toe dat het eindresultaat – binnen de mogelijkheden – zo fraai en luxueus als maar mogelijk werd.

Masterplan of niet, over de stadsuitbreiding was nagedacht! Misschien leken de opdrachten aan de diverse stadsfabrieken niet ontsproten aan een masterplan zoals we dat vandaag kennen, maar er ging geen schop de grond in zonder uitgewerkt en door de vroedschap goedgekeurd plan.

Theo Bakker - 2012

Theo Bakker's Domein

Op deze site vindt u makkelijk leesbare maar toch informatieve verhalen over de ontstaansgeschiedenis van Amsterdam. Ze zijn onderverdeeld in rubrieken als Middeleeuwen, godsdiensten, nijverheid en handel, transport, openbaar vervoer, haven, watermanagement, stadsuitleg, annexaties, verkeersdoorbraken, chroniquers en allerlei andere zaken.

Klik hier voor een overzicht van alle PDF's op deze site

